

Іменник, підмет і додаток (специфіка взаємовідношень)

Загально визнано, що мова — це єдине цілісне утворення, в якому кожен елемент підпорядкований цілому й, у той самий час, діалектично взаємопов'язаний з іншими компонентами системи. Проте, яку саме організацію має мова, за якою засадою розбудована та функціонує — ці питання ще й досі залишаються нез'ясовані.

Так, до цього часу не існує єдиної класифікації частин мови, єдиного розуміння синтаксичної організації мови. Не існує й ясності щодо питання про взаємовідношення між цими “рівнями” мови і, зокрема, про взаємовідношення між такими їх “репрезентантами”, які в традиційній термінології іменуються іменник та підмет, дієслово та присудок, прикметник та означення тощо. Одним словом, немає ясності в питанні про співвідношення між окремими частинами мови та членами речення.

У сучасній лінгвістиці існують два основні підходи до вирішення цього питання.

Згідно з першим, репрезентованим традиційним синтаксисом, взаємовідношення між частинами мови та членами речення будуються на засаді ізоморфізму. Причому при розкритті сутності останнього акцент робиться на протиставному моменті. Іменник протиставляється підметові, дієслово — присудкові, прикметник — означенню і т. д., як одиниці різних “рівнів”, які в практиці аналізу не можна змішувати.

Другий підхід, притаманний таким новітнім напрямкам мовознавства, як генеративізм, дескриптивізм тощо, взагалі не визнає поділу на морфологічну та синтаксичну підсистеми, подаючи їх під загальною назвою “синтаксис”. Що ж до таких понять, як іменник та підмет, дієслово та присудок, прикметник та означення, то замість них використовуються такі об'єднуючі терміни, як “іменна”, “дієслівна” та “прикметникова” фрази (NP, VP, AP). Як бачимо, при цьому підході акцент, на відміну від традиційного синтаксису, ставиться не на протиставному, а на об'єднуючому моменті.

Останнім часом, особливо в зарубіжному мовознавстві, все більшого розповсюдження набуває “компромісний” підхід — т. з. “граматики змішаного типу” [5:8]. В них, за влучним висловом В. М. Ярцевої, спостерігається тенденція “об'єднати по можливості форму та функцію” [там само]. До таких граматики належить, зокрема, “Університетська граMATика англійської мови” Р. Кверка та співавторів [11], “Комунікативна граMATика англійської мови” Дж. Ліча та Я. Свартвіка [10].

У цьому плані заслуговує на увагу й т. з. “теорія синтаксем” Г. О. Золотової, яка є нічим іншим, як своєрідною спробою створити на базі традиційних морфології і синтаксису в поєднанні з семантикою відмінків нову єдину, надрівневу мовну одиницю — синтаксему й у такий спосіб з'ясувати проблему структурування і функціонування мови [3; 4].

Яким же насправді є співвідношення між частинами мови і членами речення — між іменником та підметом, прикметником та означенням, зокрема?

Відповідь на це запитання слід, за нашим переконанням, шукати в поняттях “предикація” та “предикативність”, адже саме ці поняття фокусують у собі саму сутність природної мови, слугуючи ланцюжком, яким вона поєднується з мисленням, а через нього — і з об'єктивним світом. Лише пропустивши досліджувані “парні” частини мови і речення крізь призму предикації та предикативності, ми зможемо наблизитися до з'ясування сутності їх взаємовідношень. Тим більше, що підмет та додаток є безпосередніми складовими структури предикації, а іменник є саме тією частиною мови, яка в процесі мовлення реалізується в цих синтаксичних функціях.

Почнемо з першої морфолого-синтаксичної “пари: іменник — підмет (додаток).

Загально відомо, що на самому початку формування природної мови сприйняття прадавньою людиною навколишнього світу було суцільним, нерозчленованим. Це світосприйняття знаходило певне відображення з перебігом звукового спілкування наших пращурів між собою — вигуках, висловлюваннях, які відображали певні враження від навколишнього світу, спонукання до сумісних дій тощо.

Цей тип світосприйняття найдавнішої людини, світосприйняття на рівні уявлень, відповідає предикативності — синтезові суб'єктивного з об'єктивним взагалі.

Проте поступово, в процесі свого розвитку, мозок людини починає усвідомлювати неоднорідність матерії, вичленовуючи з неї ту її частину, яка була найбільш доступною для спостереження (сприйняття). Найвірогідніше, це були саме субстанціальні компоненти матерії — окремі предмети, речі, адже саме вони відзначаються відносною тривалістю існування в часі, є найпомітнішими для ока, найвідчутнішими на дотик. Як результат цього процесу, що перебігав на рівні підсвідомості, з'являються перші номінації — “праслова”. Вони мають уже більш-менш чітке звукове окреслення, запам'ятовуються соціумом і передаються наступним поколінням. Імовірно, що перші “праслова” означали конкретні речі та предмети повсякденного життя, оточуючої природи. Інакше кажучи, з'являється клас “праіменників”. Функціонували ж вони в мові як прависловлення, поряд з висловлюваннями-вигуками, нерозбірливими (нечленороздільними) висловлюваннями-спонуканнями тощо.

Поступово “праслова” предметного значення починають вплітатися в канву нечленороздільних висловлювань як більш-менш окреслені у звуковому і смисловому планах самостійні одиниці, роблячи їх більш доступними для розуміння іншою людиною. Так поступово у висловлюванні окреслюється прообраз підмета, а саме висловлення починає структуруватись. Звідси висновок: праіменник — це, по суті, той же самий праідемет, але реалізований в процесі мовлення.

Другий етап розвитку мови і мовлення зумовлений появою у людини здатності до абстрактного мислення. Спостерігаючи за навколишнім світом і, зокрема, за вже підсвідомо виділеними об'єктами матеріального світу, пралюдина починає усвідомлювати між ними певну спільність, приналежність до одного класу одиниць. Це означає, що у свідомості людини формується концепт субстанціальності. Звичайно, це не могло не відбитися на мові. “Праслова” зі значенням предметності теж починають усвідомлюватись як клас однорідних одиниць, що знаходить вираження в перших спробах їх морфологічного обрамлення. Свідченням наявності в свідомості концепту субстанціальності є й те, що цей клас мовних одиниць починає поповнюватися номінаціями, аналогів яким у природі не існує (поганські божества, представники т. з. “нечистої сили” тощо). Показово, що морфологічно вони оформлялися на зразок вже наявних одиниць предметного значення.

Слідом за концептом субстанціальності починають формуватися й інші концепти, зокрема, концепти таких “атрибутів матерії”, як специфіка її буття в часі, властивість. Це означає, що людина починає абстрактно мислити в певному розумінні цього слова, тобто робити “зрізи” з інших, ніж просто субстанціальність, властивостей матерії, запам'ятовує їх і називає. Так у мові з'являються слова з абстрактним значенням, певна частина з яких переосмислюється субстанціально й, відповідно до цього, оформлюється як вже існуючий клас слів предметного значення. Так поступово оформлюється клас іменників у сучасному розумінні цього терміна.

Своєрідним “апофеозом” розвитку абстрактного мислення було зародження в межах предикативності структури предикації. Цей процес став можливим у результаті усвідомлення існування субстанції (субстанціального компонента) в часі. Структура предикації, сутність якої полягає в специфічній “прив'язці” субстанціального концепта до “лінії часу”, є, по суті, нічим іншим, як концептуальним аналогом процесу об'єктивного світу, тобто об'єктивного світу (його структури) як такого. А раз так, то і — засобом його осмислення, концентрацію того, що і як саме людина думає про навколишній світ, інакше кажучи, — носієм думки [2:92-100]. Отже поняття предикативності стало включати в себе не лише усвідомлення дійсності на рівні уявлень (історично перший етап віддзеркалення), але й на рівні думок за допомогою структури предикації — найвищого, найдосконалішого етапу віддзеркалення.

У мові це знаходить відображення в структуруванні мовної предикації, яка, як і відповідна їй логічна предикація, є ядром висловлення, його смисловим “згустком”.

Однак віддзеркалення на рівні розвинутого абстрактного мислення, пов'язане з усвідомленням різноманітних проявів матеріального світу, передбачає не лише процес його аналізу (диференціації), а й супроводжується процесами його синтезування. Це не могло не спричинити “конфлікту” між обмеженістю мови, її засобів та нескінченністю і неповторністю оточуючого світу, які людина почала вже усвідомлювати і намагатися словесно виразити.

Вихід із цього “глухого кута” мова знайшла, спираючися на все те ж мислення. Як це трапилось, покажемо на прикладі класу одиниць зі значенням субстанціальності (іменників).

Як вже відзначалося, цей клас, збільшуючись кількісно, до певного часу цілком вдовольняв запити мислення (а разом з цим — і мовлення) прадавньої людини. У “прависловленні” він відігравав роль “прапідмета”, вказуючи на той чи інший предмет довкілля. Та в якийсь момент цього стало недостатньо. Людина починає наділяти ознаками субстанціальності (субстанціалізувати) цілі фрагменти об’єктивної дійсності, а іноді й процеси. Це були процеси, виразити які одним словом було неможливо, адже вони носили плинний характер і відображали не стільки природні закономірності, скільки особливості індивідуального сприйняття природи людиною.

Спосіб висловити це людина знайшла в абстрагуванні від лексичного змісту іменників та використовуючи в процесі мовлення лише граматичні показники останнього. Одночасно з цим мова, слідом за мисленням, вводить в дію механізм операцій “алгебраїчного” характеру над висловлюваннями, в результаті чого будь-який відрізок мовлення (фраза, речення тощо) може бути переосмисленим, як субстанціальний елемент x і як такий — включеним до складу іншого висловлювання.

У процесі мовлення цей відрізок оформлюється на зразок іменника — за допомоги його морфолого-синтаксичних показників. Прикладів цього в різних мовах немало. Наведемо лише деякі з них: *what the girls of her sort want is just a wedding ring* [6:32]. “Perhaps this *what's-his-name* will provide the cocoa” [8:228].

Отже, іменник та підмет — поняття, діалектично взаємопов’язані між собою. Так, праіменник виростає з нерозчленованого висловлювання (предикативності)*, підмет — елемент структури предикації — розвивається з класу іменників, абстрагуючись від лексичного змісту останніх.

Спільним для обох понять є й те, що на рівні мислення вони співвідносяться з концептом субстанціальності, при цьому іменник — співвідноситься з усталеними, прийнятими усім мовним колективом концептами (вони зберігаються в пам’яті і зафіксовані в певних номінаціях), тоді як підмет віддзеркалює безпосередньо сам рух мислення — спонтанне формування концепту “субстанціальність” під тиском певних обставин реального життя.

Спираючись на вищезазначені ознаки, іменник можна визначити як клас мовних одиниць, які виступають лексико-граматичним засобом вираження усталеного, конвенціонального поняття “субстанціальність”. Підмет же — це мовленнєва одиниця, вона слугує суто граматичним засобом вираження спонтанного, плинного концепту “субстанціальність”, як суб’єкту думки. Додаток теж є граматичним виразником спонтанного концепту субстанціальність, але, на відміну від підмета, уже в ролі комплементу (завершувача) думки.

Різниця між підметом та додатком полягає в тій відносній “вагомості”, якою наділяє наш мозок субстанціальні компоненти суджень в процесах-відношеннях. Найбільш значущий, “вагомий” з точки зору сприйняття людини субстанціальний компонент виступає як суб’єкт мислення (думки).

Цей компонент, образно висловлюючись, є своєрідною “несучою опорою” думки, адже саме він “заломлюється” крізь призму часу, саме його специфіка існування розкривається предикатом. Цей субстанціальний компонент в судженні розгортається “en face”, що оформляється в реченні за допомогою називного відмінка.

Що ж до додатку, то він співвідноситься в судженні з “субстанцією”, роль якої зводиться виключно до того, щоб передати специфіку існування основної субстанції, яка втілюється в суб’єкті судження і специфіка існування якої в часі та просторі характеризується як перебування у певному відношенні з іншою субстанцією. Інакше кажучи, додаток семантично “завершує” процес відношення. Другорядна, фонові роль компонента судження, який відповідає додаткові, виявляється в тому, що специфіка існування його в судженні не визначається. Ця субстанція не проєктується на часовій прямій, її існування в часі зумовлюється тим, що вона знаходиться в певному відношенні з основною субстанцією. Специфіка презентації цієї, так би мовити, “другорядної субстанції” судження знаходить вираження і в її мовному оформленні. Подібно

* Галкіна-Федорук вважає, що слова-речі утворилися зі слова-процесу, а суб’єкт виділився з предиката [1:39]. При цьому стверджується думка, що “одночленне первісне речення, яке є словом-процесом, є, разом з цим, предикатом” [Там само]. Це підтверджує нашу точку зору про те, що праіменник (слово-річ) виник на базі нерозчленованого висловлювання, яке було нічим іншим як мовленнєвим виявом процесу предикативності. Суб’єкт же, як такий, розвинувся з праіменника — у процесі формування концепту “субстанціальність”, а також в результаті структурування предикативності.

до того, як людина, обробляючи певний предмет, повертає його до себе з різних боків, так і в судженні — мозок людини, наслідуючи реальні форми спілкування з навколишнім світом, подає “субстанцію-додаток” стосовно “субстанції-підмета” в різних ракурсах, залежно від специфіки існування останньої. В мові це відповідає оформленню в один з непрямих відмінків.

Отже, поняття “іменник”, “підмет” та “додаток” мають спільну онтологічну і, як наслідок, логічну природу. Їх об’єднує між собою поняття “субстанціальність”, розрізняються ж вони тим, що представляють це поняття в мові з урахуванням діалектики її суперечностей — у таких “опозиційних” підсистемах мови, як морфологія (статична підсистема) та синтаксис (динамічна підсистема), а також в таких його “різновидах”, як усталений, конвенціональний характер усвідомлення та плинний, індивідуальний.

Стисло кажучи, поняття “іменник”, “підмет” та “додаток” діалектично взаємопов’язані між собою, як з точки зору їх історичного розвитку, так і в плані синхронічного зрізу мови (мовлення). Про наявність “субстанціальної” спільності між цими поняттями свідчить і те, що школярі, а іноді й студенти, підсвідомо сприймають ці поняття саме як такі і часто в практиці аналізу плутають іменник з підметом та додатком. Спільна субстанціальна природа цих понять не пройшла поза увагою й лінгвістів. Найчіткіше ця думка висловлена Г. О. Золотовою, яка, визначаючи підмет, пише: “...суб’єкт речення (тобто підмет), — ...синтаксично незалежний *субстанціальний* компонент суб’єктно-предикатної структури, який означає носія предикативної ознаки. Це визначення має на увазі єдність та взаємозумовленість семантичної, синтаксичної і морфологічної ознак суб’єкта, дорозумлює вираження його *іменником предметного значення*” [3:133-134]. Свою точку зору вона підкріплює посиланням на Дж. Лайонза та О. О. Потебню [Там само]. Близькі за змістом є визначення іменника, підмета та додатка і у Б. О. Ільїша. Ці поняття поєднуються через слово “thing” (рiч, предмет), з якими, на думку автора, вони співвідносяться в реальному житті [9:28, 199, 211].

Проте у більшості граматистів субстанціальність визнається лише за іменником, який визначається або як субстанція в найширшому розумінні цього слова [8:14], або ж — списком тих конкретних “субстанцій”, які він може виражати (назви речей, місць, живих істот, матеріалів, процесів, станів, властивостей тощо) [6:180]. Що ж до підмета та додатка, то співвідносність цих членів речення з концептом субстанціальність на логічному рівні залишається непоміченою, або ж свідомо замовчується. Найтиповішим визначенням підмета є, зокрема, визначення його як незалежного члена речення, з яким присудок узгоджується в числі і особі [8:225; 7:30]. “Приховується” й субстанціальний характер додатка [8:246; 7:52].

Та як би цього автори згаданих підручників не хотіли, якими б “обережними” не були, зовсім обійти субстанціальну природу цих членів речення їм ніяк не вдається. Вона все одно виявляється в інших розділах підручників, зокрема, у визначеннях присудка та категорії стану. Так, визначаючи присудок, В. Л. Каушанська та співавтори вказують на те, що цей член речення виражає дію, стан та властивість *особи або предмета*, які означає *підмет* [8:229]. Про те, що *підмет* здатен означати *предмет чи особу*, йдеться і у визначеннях активного та пасивного станів [Там само:82]. Н. О. Кобріна з групою співавторів, визначаючи стан, теж згадують про можливість підмета виражати *особу чи не-особу, тобто предмет* [6:70].

Отже, згадані автори, хоч і “підсвідомо”, однак все ж визнають співвідносність з концептом субстанціальності (в їхній термінології — з предметом чи особою) не лише іменника, але й діалектично пов’язаних з ним членів речення — підмета та додатка. Відношення, аналогічні відношенням між іменником та підметом і додатком, простежуються й між прикметником та означенням. Так само як і іменник, прикметник є лексико-граматичним засобом. Він виражає усталений, конвенціональний концепт “властивість”.

Означення ж, аналогічно підмету та додатку, — це суто граматичний, мовленнєвий (рухомий) засіб, який слугує для вираження спонтанного, плинного концепту властивості. Слід відзначити, що іменник та прикметник, які є лексико-граматичними засобами вираження відповідних концептів, зберігаються в пам’яті членів певного мовного соціуму безвідносно до конкретної субстанції. Що ж до підмета, додатка та означення, то вони формуються спонтанно, в процесі мовлення в пам’яті ж зафіксовані лише граматичні набори їх оформлення.

Досить цікавою у взаємовідношеннях між частинами мови та членами речення є, на наш погляд, ще й така закономірність: чим більш конкретизованим лексично є той чи інший засіб на рівні мови (“спаяність” лексичного й граматичного компонентів властива, як відомо, частинам

СИНТАКСЕМА • SYNTAXEMA

мови), тим менш гнучким, а значить і “конкретним” він є на рівні мовлення, і, навпаки, чим більше абстрагується мовний засіб від лексики, тим вільніше, “конкретніше” він передає в процесі мовлення всі нюанси сприйняття людиною оточуючого середовища.

Підсумовуючи аналіз, відзначимо, що мова — це складна система підсистем, діалектично взаємопов’язаних між собою. Свідченням цього є взаємовідношення між одиницями морфологічного та синтаксичного рівнів мови — частинами мови та членами речення, яке, уособлюючи в собі діалектику суперечностей самої матерії — єдність загального і окремого, абстрактного і конкретного, сталого і плинного, забезпечує, разом з іншими засобами мови, “об’єктивне” віддзеркалення матеріального світу в усіх його найскладніших виявах, найтонших нюансах. Значно складнішим, більш проблемним, хоча й подібним до взаємовідношень вищеповисаних частин мови і членів речення, є й взаємовідношення між дієсловом і присудком. Однак це вже предмет окремого дослідження.

1. Галкина-Федорук Е. М. Суждение и предложение. — М., 1956.
2. Жаборюк О. А. Категорія стану в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес. — Одеса, 1998.
3. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982.
4. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. — М., 1988.
5. Ярцева В. И. Предисловие // R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik University Grammar of English. — М., 1982.
6. An English Grammar: Morphology / N. A. Kobrina, E. A. Korneyeva, M. I. Ossovskaya, K. A. Guzeyeva. — М., 1985.
7. An English Grammar: Syntax / N. A. Kobrina, E. A. Korneyeva, M. I. Ossovskaya, K. A. Guzeyeva. — М., 1986.
8. A Grammar of the English Language / В. Л. Каушанская, Р. Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова и др. — Л., 1967.
9. Illyish В. А. The Structure of Modern English. — 2-е изд. — Л., 1971.
10. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. — М., 1983.
11. A University Grammar of English / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. — М., 1982.